

МРНТИ 16.21.49

Н. Уәли

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

МИФОПОЭТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР: АҢЫЗ БЕН АҚИҚАТ

Аннотация. Мақалада халық тілінің когнитивтік базасымен байланысты тарихи мазмұндағы тұрақты сөз тіркестерінің тілдік және мәдени семантикасында кодқа салынған ақпараттар арқылы Өз Тәуке заманының тілдік бейнесіне (картинасына) тән ерекшеліктер ашылған.

Тірек сөздер: фразеологизм, этнос, талдау

Н. Уәли

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

МИФОПОЭТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ: МИФ И РЕАЛЬНОСТЬ

Аннотация. В статье раскрыты особенности языкового образа (картины) эпохи Аз-Тәуке посредством информации, заложенной в коде языковой и культурной семантики устойчивых словосочетаний исторического содержания, связанных с когнитивной базой народного языка.

Ключевые слова: фразеологизм, этнос, анализ.

N. Uali

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Doctor of
Philological Sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

MYTHOPOETIC PHRASEOLOGICAL UNITS: MYTH AND REALITY

Annotation. The article reveals the features of the language image (picture) of the Az-Tawke era through the information embedded in the code of the linguistic and cultural semantics of stable phrases of historical content associated with the cognitive base of the national language.

Keywords: phraseological unit, ethnos, analysis.

Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман деген сөз орамын еске алсақ, қайсы-біріміз үзілді-кесілді «бұл – миф, ақиқат дүниеде бұрын-соңды бұндай ғажайып заман болған емес» дей саламыз. «Бәлкім, ондай заман болса болған шығар, кім білсін?» деп те ойлайтындарымыз бар. «Осы сөзді халықтың өзі айтқан ғой, біліп айтқан болар, *халық айтса, қалып айтпайды*, астарында ақиқат та бар шығар, зерттеушілеріміздің қарас-

тырғаны дұрыс сияқты» дейтіндер де жоқ емес. Қатардағы оқырман ғана емес, ғалымдарымыздың пікірі де екіұдай. Мен, өз басым, қарастырған жөн-ау деп, оқырманмен ой бөліскенді мақұл көрдім.

Тілдік дәстүрде, бүгінгі қазақтай емес, бұрынғы қазақтың тек зиялылары ғана емес, басқалары да әлеуметтік жігіне қарамастан образбен ойлап, образбен сөйлеген. Бұл ретте, аталмыш сөз орамын сөзбе-сөз айтқанда «қойдың көптігі сонша, яғни бозторғай екеш бозторғай да бос жер таба алмай, қой үстіне жұмыртқалаған» дейміз. Бірақ бұлай демей «қой аса көп болған» дей салса, есте қалар ма еді? Жоқ, айтылған жерде қалады. Образбен айтылса, санада шегенделіп тұрады. Образды сөздің құдіреті де осында. Белгілі бір заманның материалдық байлығын, береке-бірлікпен өткен кезеңін көрсету, оны аксиологиялық тұрғыдан қорытып, сол заманға баға беру, келер ұрпақтың жадында қалдыру үшін айтушы мифопоэтикалық образды пайдаланған. Образбен ойлау, образбен сөйлеу байырғы қазақтың ментальды ерекшеліктерінің бірі, қазақты ақынжанды дейтіні де сондықтан. Әсіресе төрт түліктің ішінде жылқы мен қой түлігінің аса көптігін айтқанда образды ойлау дағдысы бойынша *алалы жылқы, ақтылы қой* деп ойын өрнекті сөзбен өрген.

Фразеологизм, әрине, оның құрамындағы сөздердің тура мағынасында ұғынылмайды. Фразеологиялық мағына «бозторғай» да, «қой» да туралы емес. Бұл жерде қой да, бозторғай да мифопоэтикалық фразеологизм жасаудың тілдік механизмі ғана, мән-мағына «аста-төк молшылық, мамыражай тыныш заман» жөнінде. Қазақы ұғымда *қой* – жуастықтың эталоны. Жуас адамды «*қой екеи, қой аузынан шөп алмас*» дейді. Басқа түлікте ондай мінез жоқ, тіпті олар еш дәрмені жоқ бозторғай екеш бозторғайдың өзін манайлапмайды.

Фразеологизм құрамында *бозторғай* мен *қойдың* қатарласа айтылуынан табиғи-экологиялық байланысты аңғаруға болады. Әдетте, бозторғай қойдың сүйсіне жейтін *жусан, көде* тәрізді қыр отын паналап, төгілген дәнін теріп жейді, түбіндегі шұқанаққа ұя салады. Әсіресе қойдың жайылған жеріндегі қурай, бұтасын, сояға ілініп қалған жүнін ұясына төсейді. Жайылып жатқан қойдың айналасында қойшының күнұзаққа серігі болып, бозторғай шырбылдап, ұшып жүретіні де қалыпты көрініс. Өйткені бозторғай қойдың тастаған құмалағының маңайындағы қаптаған шыбын-шіркейді қағып, қоректенеді. «Тыныштық», «мамыражайлық» тәрізді абстракті дерексіз ұғымды деректендіру үшін қазақтың «бозторғай» мен «қой» туралы санадағы осындай танымдық ақпараттарды «өңдеп», мифопоэтикалық фразеологизм жасау себебін осылай түсінуге болады.

Әрине, барлық жағдайда, Нұрсан Әлімбаидың пайымдауынша, табиғат объектілері арасындағы байланыс тікелей қатынас түрінде бола бермейді. Мысалы, «*Үркер батты, айғыр үйірге түсті*», дейді малшы қауым. Мамырдың орта шенінде Үркердің батуы мен айғырдың үйірге түсу арасында тікелей (табиғи) немесе себеп-салдарлық қатынас жоқ.

Табиғат объектілері арасындағы қатынастың когнитивтік санадағы екі типін (шартты және табиғи) анықтаған Нұрсан Әлімбаидың осы моделін негізге алсақ, маусым айының шығар кезінде *Үркердің шығыстан таң ата көрінуі мен қошқардың тұмсығын көкке көтеруінің* арасында себеп-салдарлық қатынас жоқ, байланыс шартты түрде ғана. Малшы қауым осы кезді уақыт жағынан меже етіп алып, қошқарға күйек байлаған.

Бұл айтылғандар – фразеологизмнің тілдік семантикаға қатысты жағы. Алайда аталмыш мифопоэтикалық фразеологизмде этностың дүниетанымдық санасындағы мәдени мәнділіктермен (мәдени семантикасымен) байланысты қабақтары бар.

Тіл маманы ретінде сөз мағынасын пайымдасақ, **қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман** деген мифопоэтизм «аста-төк молшылық, мамыражай тыныштық, өткен бір берекелі заман» дегенді білдіреді. Бұндай түсіндірме қысқа әрі нұсқа дегендей тілдік тұрғыдан жеткілікті. «Өз-өзінен жеткіліктілік» принципі бойынша «тілдің өз ішінде»

қарағанда солай. Солайы – солай-ау, дегенмен фразеологиялық сөз орамының түсіндірмесіндегі мағыналық элементтерді «тілдің өз ішінде» қараумен шектелу жеткіліксіз, өйткені олардың сыртқы факторлармен де байланысты мағыналық бірліктер екенін айқын аңғаруға болады. Аталмыш мифопоэтизмнің бір-бірімен бірлікте құрылымданған негізгі төрт түрлі мағыналық ішкі элементтерден тұратыны байқалады. 1. Молшылық. 2. Мамыражай тыныштық. 3. Дау-дамайсыздық. 4. Береке-бірлікпен өткен уақыт. Бұлар – халықтың тарихи санасындағы дискретті ментальды бірліктер.

Мифопоэтизмнің мағыналық мазмұнын құрайтын құрылымдық бұл ішкі бірліктер бір-бірімен қисынды байланыс түзеді: яғни аста-төк молшылық болған елде ұры-қары болмайды, ұры-қары жоқ елде дау-дамай болмайды, сондықтан ел-жұрт мамыражай тыныштықта, береке-бірлікпен өмір кешеді. Мифопоэтикалық заманның халық жадындағы идеалды бейнесі (образы), түптеп келгенде, осыларға саяды.

Алайда «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманға» тән аста-төк молшылық, жанға жайлы мамыражай тыныштық қай заманда болмасын өздігінен бола қоймасы белгілі. **«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атау-ларының дәстүрлі жүйесі»** атты 5 томдық энциклопедияның ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев осы орайда аталмыш фразеологизмді тек тілдік қана емес, этномәдени факт ретінде тани отырып, былай деп пікір түйеді: *«Сонымен, дәстүрлі түсінік бойынша, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманда» адамдардың арасындағы һәм адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз еткен ата-баба жолы. Олардың мамыражай тоқ тіршіліктің себебі де, салдары да ата-баба жолы болды. Ата-баба жолын ұстанудың идеологиялық және тарихнамалық негізі шежірелік дәстүр болды. Шежіренің архитектуралық және тарихнамалық негізі мақсаты негізделуінің себебі де осында. Бір жағынан (тарихнамалық), шежіре мамыражай тоқ тіршіліктің бүгіндері бақилық болған жасампаз күші – ата-бабаның ерлік істері мен ұлы өсиеттерін дәріптейді. Екінші жағынан (идеологиялық), ата-бабаның аруағын үнемі құрметтеу жолының бұлжымас ұстаным екендігін негіздеді»* [1, 18, 24–25]. Ғалым сонымен қатар «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманның» бірден-бір кепілі – ата-баба жолын ұстану болғанын және бұндай заман ата-баба жолының когнитивтік моделі екенін негіздеп, айқындай түскен.

Аталмыш концепцияға сүйенсек, белгілі бір заманға қағысты тіл деректері когнитивтік модельге қан жүгіртіп, жан бітіреді. Атап айтқанда, атаулардағы, номинативтік, коммуникативтік фразеологизмдердегі, мақал-мәтелдер мен прецедентті мәтіндердегі кодқа салынған мәдени-тілдік ақпараттарды ашу этнотілдік ұжымның когнитивтік санасындағы белгілі бір заманның тілдік-мәдени бейнесін жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Әдетте сөздің тілшілік жағы бар да, тілтысқарылық жағы бар. Сөздің тілдік семантикасы тілшілік, ал сөздің мәдени семантикасы тілтысқарылық құбылыстармен байланысты болып келеді.

Сөздің тілтысқарылығы – оның адам, табиғат, қоғаммен байланысты жағы. Мысалы, сөз болып отырған мифопоэтизмнің мағына мазмұнындағы «аста-төк молшылық» қоғамының материалдық игіліктерімен, «мамыражай тыныштық сол қоғамдағы адамдар арасындағы жөнге түскен әлеуметтік қатынастармен; ал «дау-дамайсыздық» адамдар немесе жекелеген топтар арасындағы құқықтық, сондай-ақ «береке-бірлік» – әлеуметтік топтар мен жіктердің арасындағы моральдық-этикалық қатынастармен байланысты ұғымдар.

Осындағы төрт түрлі ұғымдық бірліктердің қоғаммен байланысын материалдық және рухани құндылық деп екі деңгейде қарастыруға болады. Өйткені «аста-төк молшылық» қоғамның материалдық игілігімен, ал «мамыражайлық», «дау-дамайсыздық», «береке-бірлік» дегендер қоғамның рухани тіршілігіне қағысты екені белгілі. **Заманның материалдық игілігі** молшылық ұғымымен ұштасып жатады.

Молшылық – қоғам үшін де, жеке адамдар үшін де қажетті бір нәрсенің, заттың тиісті мөлшерден көптігі. Ал бұл ұғымның (молшылықтың) этнос тіршілігінде қандай затқа, нәрсеге қатысты екені этномәдени ұжымның когнитивтік базасындағы білімдерден аңғарылады. Бұл жерде «білім» дегеніміз халықтың өмір тәжірибесінен жинақталып, концептуалданған, бірізге түскен әр алуан ақпараттар. Халықтың дүниетанымындағы бұндай білімдер тілдегі лексика-фразеологиялық бірліктер арқылы объективтенеді немесе репрезенттенеді.

Айталық, молшылық деп қазақтың байырғы тұрмыс-тіршілігінде төрт түлігі сай, *үйір-үйір жылқы, отар-отар қой, келе-келе түйе айдаған, табынға сиыр шығарған* елге қатысты айтады. Қазақ қоғамының материалдық байлығының деңгейі, түптеп келгенде, төрт түлікпен өлшенген. *Қойды байлыққа, жылқыны салтанатқа, түйені мырзалыққа* балаған. Олардың ішінде әсіресе көптігі жағынан қой мен жылқы *алалы жылқы, ақтылы қой* делініп өзге түліктен ерекшеленіп айтылған.

Алалы жылқы, ақтылы қой – этнос санасында молшылықтың эталоны. Әрине, егін шығымды болып, астық мол болуы да мүмкін. Бірақ оның эталоны тілдік санада тіркелмеген. Бұл – этнос тіршілігінде жылқы мен қойдың етене жақындығын көрсететін ақпарат.

Шындығында, байырғы қазақ қоғамында жан басына шаққанда қой мен жылқы айрықша көп болған. Қазақ елі жылқы мен қой өсіру жағынан әлемдегі алдыңғы қатарда болған десек, дау тудыра қоймас деп ойлаймыз. Оған көз жеткізерлік мәліметтер мен деректер де жоқ емес. Бұның өзі, бір жағынан, малшы қауымның сан ғасырлық өмір тәжірибесімен байланысты болса, бір жағынан, табиғи жер жағдайымен тығыз байланысты болды. Жылқы мен қой түлігінің жайылым қуалап, өріс аударып мал ұстауына жылқы мен қой баласының бірде ащылап, бірде тұщылап сүйсіне жейтін қыр отының мөлшері жеткілікті еді. Қазақ сахарасы малшы қауым үшін *кең өріс, жалпақ дала* болды. Қоражайда ұстаған қолбала жылқы мен қойдан гөрі қыр отына жайылған малдың еті мен сүті (қымьзы) сапасы, жұғымдылығы жағынан әлдеқайда жоғары еді. Малшының білімі мен өмір тәжірибесі және кең өріс, жалпақ даласы тәрізді екі түрлі фактор мыңғырған мал саны жағынан жан басына шаққанда әлемдегі ең алдыңғы қатардағы ел болуына бірден-бір себеп болды.

Сонымен бірге қыстаудан көктеуге, көктеуден жайлауға, жайлаудан күздеуге, күздеуден қыстауға маусымдық өріс аударып мал жаю арқылы жердің отын тұяқкесті етпей, тиімді пайдаланудың экологиялық жақтан мәні аса зор болған еді. Бұның да мал еті мен сүті, жүні мен терісі жағынан аса сапалы болуына айрықша әсері болмай қойған жоқ.

Солай десек те мал басына байланысты молшылықтың өз қиындығы болды. Бұның өзі малшы қауымның экономикалық балансты дұрыс жүргізуін керек етті. Қазақтың *еркек тоқты құрмалдық* дейтін сөзінің түп мәні экономикалық баланспен байланысты. Ұрғашы малды төлдетуге сақтап, сойысқа еркек малды атайтын болған.

Атап айтқанда, экономикалық баланс тәртібі бойынша ішіп-жемдік малды, ас-той сияқты дүбірлі жиынға жұмсалатын малды, жаугершілікте мінетін ат-көлікті, табиғи апатты жағдайдағы (ақ қар көк мұздың жұты, қара жұт) мал шығынын мұқият ескеруді қажет етті. Бұдан кейінгі кезекте *ақтылы қой, алалы жылқыны* сыртқы рынокқа шығару ел тіршілігіндегі ең бір өзекті мәселе болды. Сыртқы рынок терістігінде Ресей, шығысында Қытай, түстігінде Бұхар, Хиуа, Қокан елдерімен байланысты болды. Арқа арқылы Ресейге, Жетісу арқылы Қытайға, Сыр бойы арқылы Бұхар, Хиуа, Самарқан елдеріне де қос құрып, керуен айдады. Ел басшылығы сыртқы елдерден келетін керуенге жол ашып, оларды күш-көлікпен, сахарадағы жолды, жол бойындағы құдықтарды, өзен өткелдерін, қысқасы, жер жағдайын жақсы білетін жолбасшылармен қамтамасыз етіп жатты. Сыртқы керуендер жергілікті қазақтардан *майын төлеп*, ат-түйесін жалға алып отырады. Сыртқы

рынокқа шығатын керуен жолдарының елдің экономикалық өмір-тіршілігінде маңызы арта түсті.

Сыртқы рынокқа шығарған алалы жылқы, ақтылы қой *Қытай жібегі, Бұхаржа (садағы), Бұхар атласы, Қоқан ері, Үнді маталары мен шайы; көз жауын алатын түкті кілем, берен мылтық, асыл тас, сом алтын, күміс жамбы* болып елдің тұрмыс-тіршілігіне қажетті бұйымдар түрінде қайта оралып келсе, Ресейден де *бұлғын, бұлан, құндыз* т.б. бағалы аң терісі керуен жолдарымен келіп жатты. Маға тоқитын мануфактурасы болмаса да, қазақтың халық тілінде мағаның түр-түрлерінің атауы ондап саналады. Қазақтың халық тілінде ұшырасатын көптеген көне атау, сирек сөздерді жинап, мағынасын ашқан абзал азамат, марқұм Жәрдем Кейкин мата атауларының жетпістен астам түрін көрсеткен [2, 55-58].

«Қыз Жібек» жырын еске түсіріп көрейік. *Қыз Жібек мінген түймелі көк күйме, оның киген жібек киімі, әшекейлі жүзегі, сырға, білезігі, бәрі-бәрі ақиқаттан алыс емес. Жағалбайлы елінде Қыз Жібектей сұлудың даңқын Төлеген ең алдымен ел аралап, керуен айдағып жүрген саудагерлерден естиді. Алты шекті елі жайлауға бұзыла көшіп жатқан кез екен. Қыз Жібектің көк күймесіне жеткенше Төлеген он бір көштен өтеді. Он бір көштің, ондағы күйме мінген әрбір қыздың сән-салтанаты бірінен-бірі асып түседі: бірі шытырма көйлек, бірі алтайы қырмызы, бірі дүрия беишент, бірі қара торқа киген; алтынды кебіс аяқта, алтынды шайбау шайында, алтынды қамшы қолында* дегендей. Әрине, әсірелеу болса да, ақиқаттың ауылы алыс емес. Қазақ бар тапқанын қыздарынан аямаған деген де шын сөз. Бұл жөнінде көрнекті этнограф Х.Арғынбаев: «Негізінен қазақ халқы әйел салта-натына көп көңіл бөлетін десек, қателеспейміз», – дей келіп, «Сән-салтанат құруды көксейтін ірі байларды былай қойып, өз шаруасы өзіне жетерлік орта қазақ семьясының, ең алдымен, әйел салтанатына көңіл бөлгендігін кім жоққа шығарады. Шамасы келген семьяда киімнің асылын әйел киетіндігі, алтын-күмістен жасалатын өте қымбат сәнді әшекейлердің әйелге арналатындығы, өте әдемі және қымбат ер-тұрмандар мен жүрісі жайлы жорғалардың, әдемі сәйгүліктерді парлап жеккен пәуескелердің әйелге арналатындығы кімге құпия? Әйел сыйламайтын халықта мұндай жағдай кездесер ме екен? Әрине, жоқ. «Әйел – ердің көркі» деген қағида халық творчествосында тегін тұмаған болар. Аты аңызға айналған ақылды, тапқыр аналардың ісін кейінгі ұрпаққа үлгі есебінде әңгіме-жыр ету ауыз әдебиеті үлгілерінде өте жиі кездеседі. Халық оларды мадақтап, мақтан етеді», – деп ой түйген [3, 72].

Халықтың эпикалық шығармаларында *берен мылтық, берен сауыт, берен мата* тәрізді тіркесті сөздер жиі кездеседі. Бұндағы *берен* шетелдік ең таңдаулы бұйым («бренд») мағынасын білдіреді. Сауда-саттықпен байланысты тілдік деректер, қысқасы, аз емес.

Алайда қазақ қоғамы сыртқы рынокпен ғана күн кешкен емес. Қоғамның тұрмыс-тіршілігіндегі, өз ішіндегі сұранысты өтейтіндей қолөнері: ер қосу, тері өңдеу, терме алаша, қақпа алаша, түкті кілем, шекпен тоқу, киіз басу, ағаш ұсталығы, темір ұсталығы болды. Қолөнершілердің ел ішінде өндірген өз өнімдері аз болған жоқ. Қазақ қоғамы ішкі экономикалық қатынаста масылдық күй кешкен жоқ. Қазақтар жібек шығарып, Қытайдың, қалы кілем тоқып Бұхар елінің алдына түсем деген жоқ. Әр ел барымен базарлаған, экономиканың заңы солай. Кейінгі заманда да сол заң өзгерген жоқ. Шамамен айтқанда, *қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманның* бір кездегі материалдық жай-күйі осындай.

Халықтың тарихи жадындағы аксиологиялық танымында қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман уақыт жағынан *Тәуке хан заманы* делінеді. Әрине, бұндай заман Тәуке хан кезінде ғайыптан пайда бола қойған жоқ. Оның экономикалық, саяси алғышарты, шамасы, Қасым хан, Ақ Назар (Хақ Назар) кезінен басталса керек. Олай дейтініміз аса маңызды сауда жолдары өтетін шаһарлар мен кенттер олардың билігінде болды.

Тарихи жазба деректерге қарағанда, қазақтар Орталық Азияда державаға айналған. Бабектің айтуына қарағанда, Қасымхан ордасында тәртіп, басқа хандармен салыстырғанда әлдеқайда жақсы жолға қойылған. Оның әскері 300 000 (үш жүз мыңға) жеткен. Кезінде Ташкент, Бұхар, Самарқан бағытындағы сауда жолдары Қасым хандығының қоластына қарасты болған. Ташкент шаһары қазақтардың қоршауында болғандықтан, Қытай елінен Ташкент арқылы өтетін керуен жолдары үш жылға дейін қатынай алмаған екен [4, 312].

Кезінде Ақ Назар билеген Моғолстан (Жетісу) мен Қашқар, Талас өзендерінің екі жақ өңірі, Түркістан (Хазірет), Сауран қалалары арлы-берлі сауда керуендері жүретін елді мекен болды. Ақ Назар Бұхарға да көз тікті. Әсіресе, Бұхар шаһарының сыртқы саудада маңызы аса күшті болды. Қытай, Арабстан, Парсы, Үнді, Ресей елдерінен келген сауда керуендері Бұхар шаһарында түйісетін болған. Кезінде Бұхар шаһары *enterpot* (қойма) аталды [4, 56]. Сөйтіп, қазақ хандығының сыртқы рынок үшін, сауда жолдары үшін неше ғасырлық күресі белсенді түрде болғаны тарихи деректерден айқын байқалады.

Қазақ елі де өзге де өркенді елдер тәрізді Уақыт пен Кеңістікке бейімделу, яғни заманға сәйкестену заңымен өмір сүрді. Уақыт жағынан өзгелерден артта қалмауды, Кеңістікке өзгелерден одағайланып оқшауланбауды ойлаған қазақ, асылында, «*қусам, жетемін, жетсем озамын*» дейтін жылқы мінезді болды.

Біз бұл ретте Әз Тәуке заманының материалдық жағымен байланысты мәдени семантикалық кеңістігін оған (заманға) қатысты сөздер мен сөз орамдарындағы мәдени кодтарды ашу арқылы айқындадық. Осы тәрізді **заманның рухани дүниесімен** байланысты мәдени семантикалық кеңістікті сөз орамдары мен атаулар, паремилгогизмдер, прецедентті мәтіндер, ондағы кодтарды ашу арқылы айқындау тиімді тәсіл болып табылады.

Уақыт жағына Заманның басталуы бар да, аяқталуы бар. Заманның басталуы тарих сахнасына келуі де, аяқталуы тарих сахнасынан кетуі. Заман болған соң сол заманға позитивті немесе негативті сипат берген тұлғалар халықтың тарихи жадында әртүрлі сөз орамдары, прецедентті мәтіндер арқылы сақталады. Ел өмірінде ұлы істерге ұйытқы болған тарихи тұлғалар және олар жөнінде халық тілінде тұрақты теңеу, эпитеттер, сөз орамдары, аңыз-эпсаналар ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырады.

Халықтың тарихи жадында «*Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманның*» тарихи тұлғасы Тәуке хан болғаны белгілі. Тек ауызша деректерде ғана емес, тарихи жазба деректерде солай. Тәуке хан халық тілінде Әз Тәуке деген тұрақты эпитетпен аталған. Бұл – халықтың аксиологиялық танымы. Тәуке хан халық тілінде *өрнекті хан* деп те аталған. Бұл да халықтың ойтаным жүйесіндегі бағалауыштық білімін білдіретін сөз. Образды ойлау тәсілімен берілген бұндай бағалауыш сөз, саяси-қоғамдық терминмен айтқанда, «қазақ қоғамына, әсіресе, оның құқықтық қатынастар жүйесін реформалауға ұйытқы болған тұлға» деген ұғымды білдіретін атау.

Атап айтқанда, ғылымда «Қазақтың дала заңы» атанып кеткен «Жеті жарғы» Әз Тәуке заманында жасалған еді. Сол заманда да, одан кейінгі кезеңдерде де «Жеті жарғының» қоғамдық қатынастар жүйесіндегі орны мен маңызы ерекше болды. «Жеті жарғы» елдің басиесі болған Тәуке ханның есімімен орайластырылғанымен, «*Жауды Қаракерей Қабанбай қашырады, атағы Абылайдікі*» дегендей, «Жеті жарғы» заңын жасауға Төле, Қазыбек, Әйтеке билер бастаған қазақтың қырық биі қатысқан. «Жеті жарғы» тереңнен талқыланып, кеңінен кеңесіп жасалған. Жасалған жері – Ташкент жанындағы атақты Күлтөбе, жалпақ жапқан *Үш жүздің қырық саңлағының* басы біріккен жер. «Жеті жарғының» тарау-тармақтарын талдау, саралау аз күнге созылмаса керек. *Күлтөбенің басында күнде кеңес* деген сөз орамы әуелде осы орайда айтылып, кейіннен «бір шешімге келе алмай, бірнеше күнге созылған дау-дамайы «таң асырған» жиын» деген мағынаны білдіретін мәтелге айналып, ха-лық тілінің паремилгологиялық қорына енген.

Сол заманның сөздік қорына қосылған сөздердің бірі – *Әз Тәукенің үш биі, Әз Тәукенің Үлгілі үш биі, үш Алаштың баласын сұраған үш би* дегендер жай сөз емес, сол заманның рухани дүниесіне қағысты логосы. Халықтың тарихи жадында туралықты ту етіп ұстағандықтан, Төле, Қазыбек, Әйтеке сынды ұлы тұлғалар осындай бағалауыш сөзбен (аксиологизммен) айтылған. Алайда «туралық», «шыншылдық» дегендер абстаркты ұғымдар. Оны әрқилы түсінуге болады. Түттеп келгенде, олар «Ата-баба жолын», «Жеті жарғы» заңын институционалды қатынастың инструментіне айналдыра білді. Ру-тайпалық қоғамдағы жеке қатынаста руына тарту, туғанына тарту дегендер аз кездеспей де мүмкін. Ал институционалды қатынас типінде туған-туысқандыққа тарту, руға бұру деген болмайды. Жеті жарғыны институционалды қатынастың инструменті ретінде қолданудың үлгісін көрсеткендіктен, Төле, Қазыбек, Әйтеке ел аузында *үлгілі үш би* атанды. «*Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ*» деген билер сөзі сол заманның пафосына айналды. Өз кезінде заманның сөздік қорына қосылған мақалдың айшықтығы болды. Қазірге дейін мағынасы, мазмұны сақталғанмен, билер институты жойылып, замана үні (пафосы) болудан қалды, өйткені келер заманның пафосы өзгеше еді.

Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман тек қана «аста-төк молшылық» немесе «мамыражай тыныштық» қана емес. Қазақ қоғамында институционалды қатынастың барысында ханнан бастап қараға дейін бәрі бір заңға бағынады, заңға бағыну әділдік деп танылып, әлеуметтік қатынас жөнге түседі. Сөйтіп, рухани жағынан *ханы қадірлі, қарашасы ұятты, биі иманды, байы мейірі, кедейі бейілді* болып, ел ішінде береке-бірлік орнайды. Н.Әлімбайдің концепциясы бойынша, этностың когнитивтік санасында өткен бір заманның моделі материалдық және рухани игіліктердің бірлігі ретінде танылып, сонымен бірге ата-баба жолын дәріптеу функциясын атқарғаны байқалады.

Әз Тәукенің заманы тарих сахнасынан бірте-бірте ығыса бастады. Орталық Азияда держава деңгейіне көтерілген Қазақ хандығы геосаяси жағдайдың қиындай түсуімен байланысты арасалмағы бәсең тарта бастады. Терістіктегі және түстік шығыстағы ұлы көршілеріне оның сауда жолдарын билігінде ұстаған саяси бағыты ұнамады. Жоңғар хандығымен бәсекелесте дес бермей жүрген Қазақ хандығын жоңғарлар арқылы әлсірету саясаты олар үшін тиімді көрінді. Жоңғарларда да мал аз болмаған, сондықтан олар да сыртқы рынокқа мал шығаруды, сауда жолдарын қол астына қаратуды көздеген ел болатын. Әуелде Қытай мен Ресейдің жан-жақты демеуімен басымдылыққа ие бола бастаған жоңғарлардың көкейін тескен әсіресе Жетісу мен Сыр бойындағы қала-кенттер еді. Сондықтан әскери күшінің ауыр соққы беретін басым бөлігі осы аталған бағыттарға қарай жұмсалды. Сөйтіп, олардың тұтқиылдан күтпеген жерден жасаған шапқыншылығы қазақтарды қағты есенгіретіп тастады. Бұл кез халықтың жадында *Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама; Қазақ қайын сауғанда, Қырғыз Фиссар ауғанда* деген атпен қалды.

Заманның бұлай аяқталарын саяси қайраткер ретінде Әз Тәуке де, оның үлгілі үш биі де сезінбей қалған жоқ. Заманына қарай амалын жасауды да ойластырмай қойған жоқ. Бір жағынан Ресеймен де, бір жағынан Қытаймен де мәмілегерлік қатынасқа күш салып та көрді. Жоңғарлармен де ара-тұра келісімге де келді. *Заманына қарай амалын; Заманың түлкі болса, тазы боп шал* дейтін ақылмандық сөз сол өтпелі кездің логосы болды. Бұл – қиын заманда аман қалудың айлашарғысын тап дегенге меңзейтін үлгілі сөз еді.

Сөйтіп, «*жетім ұл, жесір қатын, мың қой айдаған*», «*қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған ЗАМАН* тарих сахнасынан ығысты.

Сонымен, ЗАМАН өтті. «*Тау – жердің қазығы, хан – елдің қазығы*» дейді қазақ мақалы. Қазақ елдігінің түпқазығы болған *Әз Тәуке* де дүние салды (1680-1718). «*Ел десе, өзін ұмытқан*» Төле би өмірден өтті (1663-1756); «*Үй адамы емес, тұз адамы*» болып, ел десе, тыным көрмей, Қазыбек би өмірден озды (1667-1764); «*Өмірім – өзгенікі, өлім – өзімдікі*» деп, Әйтеке би жарық дүниеден ғұмыр кешті (1683-1722).

Бірақ елдің тарихи жадында *Өрнекті хан Әз Тәуке, Әз Тәукенің үш биі; Заманға сәйкесімен келген үш би; Үлгілі үш би; Алты алаштың үш серкесі; Үш Алаштың баласын сұраған үш би* деген сөз орамы, «*Жеті жарғы*» аталған заңы сақталып қалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-т. А-Д. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Алматы: DPS, 2011. – 42 б.

[2] Кейкин Ж. Қазақы атаулар мен байламдар. Алматы: Өлке, 2000. – 63 б.

[3] Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). Алматы: Ғылым, 1973. – 98 б.

[4] Первые английские путешественники в Казахской степи / Пер. с. англ. Д.М. Костиной / Сост. И.В. Ерофеева. Алматы: Санат, 2006. – 51 с.

Тілдік дереккөздері:

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1976; Шешендік сөздер. Құраст. Б.Адамбаев. Алматы: Мектеп, 1977; Қазақтың мақал-мәтелі. Құраст. Ө.Тұрманжанов. Алматы: Жазушы, 1980; Төреқұлов Н., Қазыбеков М. Қазақтың би-шешендері (XVI-XVII ғғ.). Алматы: Жалын, 1993; Байболұлы Қ. Еңсегей бойлы Ер Есім. Дастандар. Алматы: Жалын, 2005; Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Жалпы редакциясын басқарған: А.Ысқақов, Н.Уәли. Алматы: Арыс; Қазақ энциклопедиясы, 2006-2011; Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8-т. Павлодар: ЭКО, 2006.